

Katarzyna Grysińska-Jarmuła

or-cid 0000-0003-4830-0101

kjarmula@ukw.edu.pl

Wkład niemieckiego Towarzystwa Historycznego w badania dziejów Bydgoszczy i popularyzację wiedzy o przeszłości miasta i regionu

Abstract

**Contribution of the German Historical Society to research in the history
of Bydgoszcz and popularization of knowledge on the history
of the city and region**

In 1888, on the initiative of local residents who had a clear interest in preservation of the history of the city and region as well as collection of memorabilia and artefacts The Historical Society for the Netze District in Bydgoszcz (Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg) was established. Its members included many art enthusiasts, regional historians, and a number of influential people with links to the municipal board. In 1902, the Historical Society as the Historical Department became part of the German Art and Science Society in Bydgoszcz (Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg) that was founded under the pressure of the provincial authorities. It was established to coordinate educational and cultural activities. The goals of the Historical Society, regardless of structural changes, had remained unchanged. It initiated and later supervised historical studies, systematically acquired historical objects and

records related to the past of the city. Another important activity was popularization, which included organization of exhibitions, popular science lectures, sight-seeing tours across the region, publishing, running of a small library, and initiatives aimed at commemoration of prominent local residents.

Keywords: Bydgoszcz, regional studies, Historical Society for the Netze District in Bydgoszcz (*Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*), German Art and Science Society in Bydgoszcz (*Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*)

W 1880 roku przedstawiciele społeczności niemieckiej powołali w Bydgoszczy Towarzystwo Historyczne (*Historische Verein*)¹. Głównymi inicjatorami byli: kupiec i radca miejski Hermann Franke² oraz dr Wilhelm Guttman, dyrektor miejscowego gimnazjum królewskiego³. Spotkanie założycielskie odbyło się 29 października 1880 roku w restauracji Sauera⁴. Poprzedził je apel w miejscowej prasie zapraszający mieszkańców zainteresowanych historią miasta, a także nauką i jej rozwojem, do udziału w planowanym spotkaniu⁵. Impulsem, który zaktywizował

¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy (dalej: NTSziW), sygn. 476/22. Protokół z zebrania w dn. 29.10.1880; *Locales und Provinzielles. Historischer Verein*, „Bromberger Zeitung“, 30.10.1880, nr 296; *Locales und Provinzielles. Historischer Verein*, „Bromberger Zeitung“, 12.11.1880, nr 309; *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für die Jahre 1880 und 1881*, Bromberg 1881, s. 3; szerzej na temat okoliczności powołania *Historische Verein*, por.: K. Grysińska-Jarmuła, *Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy (Historischer Verein zu Bromberg) w latach 1880-1888*, „Kronika Bydgoska” 2016, t. XXXVII, s. 103-104.

² Herman Franke (1829-1913) – kupiec i przemysłowiec, założyciel rafinerii spirytusu C. A. Franke, wieloletni niepłatny radca miejski, członek rady miejskiej, prezes Izby Handlowej w Bydgoszczy, honorowy obywatel Bydgoszczy. Członek-założyciel, wieloletni skarbnik Towarzystwa Historycznego, a w 1902 roku członek założyciel i członek zarządu Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy, miłośnik historii, M. Romaniuk, *Franke Herman August Robert*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, pod red. J. Kutta, Bydgoszcz 1998, s. 48-50.

³ *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für die Jahre 1880 und 1881* (dalej: *Jahresbericht...1880/1881*), s. 1.

⁴ Restauracja Rudolfa Sauera znajdowała się na zapleczu ówczesnego Teatru Miejskiego (przy Wilhelmstrasse 70) (wcześniej 65), por. B. Derkowska-Kostkowska, *Miejsca rozbrzmiewające muzyką w Bydgoszcz na przełomie XIX i XX stulecia*, [w:] *Materiałne ślady kultury muzycznej na Pomorzu i Kujawach*, pod red. A. Kłaput-Wiśniewska, Bydgoszcz 2012, s. 258.

⁵ *Locales und Provinzielles. Historischer Verein*, „Bromberger Zeitung“, 27.10.1880, nr 293, s. 5; E. Schmidt, *Geschichte der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg während der ersten fünfundsanzig Jahre 1880-1905*, Bromberg 1905, s. 2 [druk także: H. Schmidt, *Geschichte der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg während der ersten fünfundsanzig Jahre 1880-1905*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen. Festnummer gewidmet der Historischen Gessellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg zur Feier 25. Jahrestages ihrer Gründung“ 1905, nr 11, s. 171-200]. Autorka w tekście

środowisko bydgoskie była Prowincjonalna Wystawa Rzemieślnicza (*Provinzial-Gewerbeausstellung*), która odbyła się w Bydgoszczy w dniach od 15 maja do 15 lipca 1880 roku⁶. Duże zaciekawienie wśród zwiedzających wzbudził dział rzemiosła artystycznego, w ramach którego można było zobaczyć m.in. liczne zabytki archeologiczne i inne przedmioty historyczne pochodzące z Bydgoszczy i okolic. Obawa przed rozproszeniem zebranych przy tej okazji eksponatów zainicjowała dyskusję nad koniecznością powołania stowarzyszenia lub instytucji, która zadbałaby o zgromadzenie ich w jednym miejscu, następnie przejęcie opieki nad nimi i zainicjowanie działań zmierzających do pozyskiwania kolejnych eksponatów związanych z historią miasta i regionu⁷. Myśl powołania instytucji, która zajęłaby się badaniem i pielęgnowaniem przeszłości miasta, w dodatku prowadziła działalność o znamionach naukowości, nie tylko znalazła uznanie w szerszym gronie, ale i szybko doczekała się realizacji w postaci powołania wspomnianego Towarzystwa Historycznego. W zebraniu założycielskim uczestniczyło 16 osób. Niespełna miesiąc później, 11 listopada 1880 roku, odbyło się walne zebranie, na którym zatwierdzono statut⁸, zgodnie z którym powołane towarzystwo stawiało przed sobą trzy podstawowe cele:

1. poszukiwania, opieka nad prowadzeniem badań oraz troska o przechowywanie zabytków starożytności i pozostałości o wartości historycznej szczególnie z Bydgoszczy i Obwodu Nadnoteckiego,
2. systematyczne porządkowanie pozyskanych eksponatów i źródeł historycznych,
3. upublicznianie wyników swoich prac i inicjatyw poprzez wykłady i wydawnictwa⁹.

Poza członkami zwykłymi statut przewidywał członkostwo honorowe przyznawane na wniosek zarządu. Osoby, które je uzyskały były zwolnione z opłaty członkowskiej. Wszystkich pozostałych obowiązywała roczna składka¹⁰. Członkami towarzystwa byli w zdecydowanej większości Niemcy, co podyktowane było strukturą narodowościową miasta. Statut nie wprowadzał kryterium narodowościowego i nie wykluczał Bydgoszczan – Polaków. W praktyce, zwłaszcza

odnosi się do pierwszej publikacji.

⁶ K. Grysinska-Jarmuła, *XIX-wieczna Bydgoszcz i jej mieszkańcy jako organizatorzy wystaw przemysłowych*, [w:] W kręgu dwóch kultur. Społeczeństwo polskich ziem zachodnich w XIX i XX stuleciu, pod red. Sz. Wierchosławski, A. Niewęgłowska, T. Krzemiński, Toruń 2017, s. 131-133.

⁷ E. Schmidt, dz. cyt., s. 3.

⁸ APB, NTSziW, sygn. 476/22 (Protokół ze spotkań w dn.: 29. 10. 1880 roku i 11.11.1880 roku); E. Schmidt, dz. cyt., s. 3.

⁹ *Satzungen für den Historischen Verein zu Bromberg*, Bromberg 1880, s. 2-3.

¹⁰ E. Schmidt, dz. cyt., s. 12.

w pierwszych latach funkcjonowania towarzystwa spotykamy polskie lub polskobrzmiące nazwiska¹¹. Z czasem one znikają. Powodem jest systematycznie rosnąca liczba Niemców w Bydgoszczy oraz coraz bardziej agresywnie prowadzona antypolska polityka rządu pruskiego i postawa Polaków polegająca na nieangażowaniu się w niemieckie inicjatywy.

W 1888 roku Towarzystwo Historyczne przyjęło nazwę Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy (*Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*). Zmiana ta była związana m.in. z faktem powstania w 1885 roku *Towarzystwa Historycznego dla Prowincji Poznańskiej* (*Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*), którego nazwa sugerowała, iż swoim zasięgiem obejmie ono całą Prowincję Poznańską. Taki wariant nie odpowiadał bydgoskim działaczom, którzy mając już kilkuletnie doświadczenie, ugruntowaną pozycję w lokalnej społeczności, pragnęli kontynuować swoją działalność, i to niezależnie od struktur poznańskich. Nowa nazwa miała podkreślać odrębność i wskazywać na rozgraniczenie sfer wpływów. Warto zwrócić jednak uwagę na fakt, iż w nowej nazwie znalazło się określenie terytorialne, które było już politycznie nieaktualne¹². W takiej formie *Towarzystwo Historyczne* funkcjonowało do początków XX wieku. W 1902 roku pod naciskiem władz prowincjonalnych doszło do połączenia wszystkich towarzystw naukowych w mieście w ramach *Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy* (*Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg*), co było konsekwencją powołania analogicznej instytucji w Poznaniu w 1901 roku i działań zmierzających do podporządkowania tej strukturze życia naukowego i kulturalnego w całej Prowincji Poznańskiej. W ramach *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg* dawne *Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg* funkcjonowało jako Wydział Historyczny, 1 z 7 wydziałów, który obok Wydziału Muzycznego pozostawał jedną z najaktywniejszych jednostek, zwłaszcza do 1914 roku¹³. Działalność kontynuowano w okresie II Rzeczypospolitej, aczkolwiek z uwagi na

¹¹ Przykładem jest m.in. książka Albert Teodor Warmiński, dyrektor seminarium nauczycielskiego, *Mitglieder Verzeichnis des Bromberger Historischen Vereins (1888)*, „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt, Bromberg 1888, s. 86.

¹² Netzedistrikt (niem.) – jednostka podziału terytorialnego na ziemiach polskich zagarniętych przez Prusy w trakcie I rozbioru. Funkcjonowała w latach 1775-1807. Stolicą obwodu nadnoteckiego była Bydgoszcz, w 1777 roku obwód obejmował cztery landraty: bydgoską, inowrocławską, kamieńską i wałecką, por.: Z. Biegański, *Kształt terytorialno-administracyjny regionu kujawsko-pomorskiego w XIX i XX wieku*, w: *Związki Kujaw i Pomorza na przestrzeni wieków*, Prace Komisji Historii BTN, t. XVII, pod. red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2001, s. 43.

¹³ H. Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, pod red. M. Grzegorz, Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 109-112.

odmienną sytuacją polityczną w innej, nieco zmienionej formule i ograniczonym zakresie.

Jednym z pierwszych, priorytetowych zadań było skupienie w szeregach towarzystwa jak największej liczby członków, a tym samym zainteresowanie jego działalnością szerszego grona mieszkańców miasta. W tym też celu wystosowywano liczne imienne zaproszenia do: urzędników miejskich, pracowników administracji państwowej, miejscowych przedsiębiorców. Prace te przyniosły pozytywne rezultaty. W ciągu zaledwie kilku tygodni liczba członków *Towarzystwa Historycznego* osiągnęła 88. W gronie tym znalazło się 42 wysokich urzędników, 27 kupców i rzemieślników, 18 przedstawicieli wolnych zawodów i jeden oficer¹⁴. Jesienią 1881 roku, a więc rok po założeniu, towarzystwo zrzeszało już 94 osoby¹⁵. Liczba członków systematycznie rosła, osiągając u schyłku XIX stulecia niemal 200¹⁶. W 1902 roku, po włączeniu w struktury powstałego Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy, *Wydział Historyczny* liczył 292 członków¹⁷.

Towarzystwo Historyczne, zarówno w okresie, kiedy funkcjonowało jako odrębna jednostka, jak i jako wydział historyczny Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy odegrało istotną rolę w badaniach nad dziejami miasta i okolic, a przede wszystkim w upowszechnianiu wiedzy na temat historii Bydgoszczy. Wobec braku w mieście instytucji stricte naukowej to, składające się w znacznej części z miłośników historii, *Towarzystwo Historyczne* wzięło na siebie ten obowiązek. Niewątpliwie istotne znaczenie miał fakt, iż jego członkami byli nauczyciele historii (ale nie tylko) miejscowych szkół średnich, spośród których wielu nie tylko zajmowało się dydaktyką, ale podejmowało mniej lub bardziej udane badania naukowe, których efektem były opracowania dotyczące wybranych zagadnień z dziejów miasta, czy funkcjonujących w nim instytucji¹⁸.

Cele wyznaczone w statucie realizowano różnymi metodami i środkami. Przez cały okres funkcjonowania *Towarzystwo Historyczne* prowadziło mniej lub bardziej aktywną działalność na kilku płaszczyznach: organizowano wykopaliska archeologiczne i gromadzono zabytki/eksponaty związane z historią regionu, przygotowywano opiekę nad powstającą kolekcją i jednocześnie podejmowano działania w kierunku udostępnienia zgromadzonych materiałów szerszej publiczności, stworzenia własnej biblioteki, aktywizowania lokalnej społeczności

¹⁴ E. Schmidt, dz. cyt., s. 5.

¹⁵ *Jahresbericht...* 1880/1881, s. 6.

¹⁶ *Jahrbuch des Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg*, Bromberg 1898, s. 91-92.

¹⁷ E. Schmidt, dz. cyt., s. 17.

¹⁸ K. Grysińska-Jarmuła, *Historycy niemieccy w XIX-wiecznej Bydgoszczy*, [w druku].

poprzez działalność odczytową i popularyzatorską oraz prowadzenia działalności wydawniczej.

Wykopaliska i badania archeologiczne¹⁹ stanowiły ważny element aktywności *Towarzystwa Historycznego* od momentu jego powołania. Rozpowszechnione w prasie lokalnej informacje na temat faktu powstania towarzystwa oraz uświadomienie czytelnikom jego celów szybko zaczęły przynosić efekty. Ze strony mieszkańców miasta i okolicznych miejscowości napływały liczne dowody zainteresowania, wsparcia, ale przede wszystkim informacje na temat rozmaitych „odkryć” i „znalezisk”, a niekiedy i same znaleziska w postaci darowizn. Nie bez znaczenia był fakt, iż powstała instytucja otrzymała wsparcie od władz Regencji Bydgoskiej, które poleciły swoim starostom (landratom) oraz inspektorom budowlanym, by zwracali szczególną uwagę na pojawiające się podczas prac budowlanych obiekty o wartości historyczno-kulturowej i niezwłocznie informowali o każdym takim fakcie *Towarzystwa Historycznego*²⁰. W akcję włączyły się zarówno przedsiębiorstwa, związki i instytucje (np. Haffenbau-Aktiengesellschaft, Königliche Eisenbahn-Direktion, Landwirtschaftliche Central-Verein für den Netze-Distrikts, czy Szkoła Realna w Bydgoszczy²¹), jak i osoby prywatne²². W konsekwencji już w pierwszym roku funkcjonowania przeprowadzono własne badania archeologiczne na terenie dóbr rycerskich Lubaszcz k. Nakła²³. W kolejnych latach prace trwały m.in. w podbydgoskim Zamczysku, w Niecponicach (ob. dzielnica Bydgoszczy – Fordon), czy w Tryszczynie²⁴. Efektem wielu z nich były nowe eksponaty w kolekcji towarzystwa, aczkolwiek nie wszystkie działania kończyły się sukcesem. Niemniej brak znalezisk nie zniechęcał członków towarzystwa, którzy wielokrotnie podkreślali, że ich celem jest poszukiwanie, a to kończy się z różnym skutkiem.

Niewątpliwie powołanie *Towarzystwa Historycznego* miało przełomowe znaczenie dla bydgoskich badań archeologicznych. W ciągu kilkunastu lat istnienia

¹⁹ Poniżej przedstawiono najistotniejsze (zdaniem autora) przedsięwzięcia z zakresu „wykopalisk archeologicznych” przeprowadzone w ciągu pierwszych ośmiu lat funkcjonowania towarzystwa. Nie jest to pełna lista. Omówienie wszystkich podejmowanych działań można znaleźć w rocznych sprawozdaniach.

²⁰ *Jahresbericht...1880/1881*, s. 4.

²¹ APB, NTSziW, sygn. 476/22 (liczne pisma z informacjami o konkretnych znaleziskach).

²² „Ostdeutsche Presse“, 16.06.1881, nr 158, Beilage, s. 2.

²³ *Jahresbericht...1880/1881*, s. 5.

²⁴ APB, sygn. 476/22 (*Ausgrabungen des Bromberger historischen Vereins auf dem Urnenfund in Nicponie* wycinek prasowy, bez określenia źródła); *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1884-1885*, w: *Jahrbuch... 1886*, s. 82; J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Toruń 2003, s. 17; Cz. Potemski, *problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, 1963, t. 1, s. 7-8.

prowadziło ono racjonalne gromadzenie pamiątek archeologicznych i historycznych. Mankamentem był fakt, iż nie była to jednostka naukowa, a większość członków towarzystwa była historykami-amatorami, miłośnikami przeszłości i niestety nie miała przygotowania merytorycznego. Konsekwencją tego jest brak fachowej dokumentacji z poszczególnych wykopalisk, map, a tym samym lokalizacji odkryć itp.²⁵ W 1882 roku do Bydgoszczy przyjechał prof. Hugo Wilhelm Conwentz, dyrektor Zachodniopruskiego Muzeum Prowincjalnego w Gdańsku²⁶. Wizyta ta zapoczątkowała współpracę prowadzoną przez niego placówką a bydgoskim towarzystwem, co z kolei dawało miejscowym archeologom-amatorom możliwość zdobycia doświadczenia i fachowej wiedzy archeologicznej²⁷.

Artefakty pozyskiwane podczas prac wykopaliskowych, wraz z tymi otrzymanymi od ofiarodawców oraz zakupionymi ze środków własnych²⁸, stworzyły zaczątek powiększającej się z każdym rokiem kolekcji towarzystwa. Chętnie przyjmowano wszelkie przedmioty o wartości historycznej, które często pochodziły z przypadkowych odkryć i oddawane były przez znalazców. Już po roku funkcjonowania *Towarzystwo Historyczne* mogło się poszczycić posiadaniem: 25 urn (w większości dobrze zachowanych), 11 narzędzi wykonanych z kości, 15 toporów kamiennych, kilkunastu ozdób wykonanych z brązu i bursztynu, dwóch srebrnych klamer na rękę, dzidy z brązu. Do wartościowych znalezisk historycznych należałoby zaliczyć m.in.: 7 mieczy, 8 lanc, nóż, ostrogi, wędzidło, czy płaskorzeźbę kościoła bernardynów²⁹.

Rosnąca liczna eksponatów cieszyła, ale i rodziła nowe problemy. Największym z nich był brak odpowiednich pomieszczeń, zwłaszcza, że nie zamierzano poprzestać na gromadzeniu obiektów. Celem statutowym miało być wszak udostępnianie zbiorów mieszkańcom. Na początek, dzięki przychylności i uprzejmości Prowincjonalnego Kolegium Szkolnego w Poznaniu, *Towarzystwo Historyczne* otrzymało niewielką salę w budynku miejscowego Gimnazjum Królewskiego i tam przechowywano wszystkie zgromadzone eksponaty. Przeprowadzono pierwsze prace porządkowe, pozyskano szafy, stoły, szklane skrzynie i regały. Dokonano inwentaryzacji, zakładając w marcu 1881 roku inwentarz³⁰ prowadzony

²⁵ Cz. Potemski, dz. cyt., s. 11; J. Woźny, dz. cyt., s. 16.

²⁶ APB, NTSziW, sygn. 476/22. (*Ausgrabungen des Bromberger historischen Vereins auf dem Urnenfund in Nicponie* wycinek prasowy, bez określenia źródła); APB, sygn. 23. List od von Conwentza z dn. 15 stycznia 1882 r.; *Jahresbericht... 1881/1882*, s. 1.

²⁷ E. Schmidt, dz. cyt., s. 7.

²⁸ Wszystkie darowizny i darczyńcy wliczani są skrupulatnie w sprawozdaniach rocznych Towarzystwa Historycznego.

²⁹ *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 6.

³⁰ Zachowany *Inwentarz* przechowywany jest w Dziale Inwentaryzacji Zbiorów Muzeum

nieprzerwanie do momentu przejęcia zbiorów przez władze polskie w maju 1922 roku³¹. Główne prace zmierzały jednak w kierunku przygotowania wystawy. Cel osiągnięto w połowie 1881 roku, kiedy to 15 czerwca nastąpiło oficjalne otwarcie ekspozycji. Za niewielką opłatą (25 fenigów) można było ją zwiedzać trzy razy w tygodniu: w środy, soboty i niedziele³². Przygotowanie wystawy należy uznać za wielkie osiągnięcie działającego zaledwie od kilku miesięcy *Towarzystwa Historycznego*. Był to dowód zaangażowania, mobilności, a przede wszystkim konkretnej, efektywnej działalności nie tylko na polu poszukiwań archeologicznych, ale i upowszechniania nauki i kultury.

Szybko okazało się, że możliwości wystawiennicze są znacznie większe. Pojawiła się myśl o zorganizowaniu Muzeum Miejskiego lub Muzeum Dystryktu Nadnoteckiego, w którym zostałyby umieszczone wszystkie posiadane przez *Towarzystwo Historyczne* eksponaty³³. I w tym przypadku z pomocą przyszły władze państwowe. W 1889 roku przekazały na potrzeby towarzystwa pomieszczenia chóru klasztoru klarysek, zaś minister kultury zadeklarował kwotę 2 tys. marek na koszty przebudowy i adaptacji pomieszczenia³⁴.

Uroczyste otwarcie obiektu nastąpiło 30 listopada 1890 roku. Prezentowany zbiór często określany był jako *Muzeum Towarzystwa Historycznego*³⁵. W historiografii spotyka się także określenie Bydgoskie Muzeum Historyczne. Placówka była jednak formalnie oddziałem *Towarzystwa Historycznego* i nie posiadała podstawy prawnej³⁶.

W ramach eksponatów będących w posiadaniu Towarzystwa Historycznego na uwagę zasługuje niewątpliwie zbiór numizmatyczny, który po pierwszym roku funkcjonowania towarzystwa liczył ok. 100 monet (na 201 przedmiotów

---

Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy.

³¹ Z. Hojka, *Muzeum w Bydgoszczy 1923-2008. Dzieje i zbiory*, Bydgoszcz 2008, s. 13; M. Woźniak, *początki bydgoskiego muzealnictwa*, [w:] *Opus Opificem Probat. Księga pamiątkowa dedykowana Jerzemu Litwinowi, dyrektorowi Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku*, pod red. R. Domżała, A. Dyrka, A. Ciemińska, Gdańsk 2019, s. 319.

³² *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 4; *Eröffnung der Sammlung des historischen Vereins*, „Ost-deutsche Presse“, 16.06.1881, nr 158, s. 1; E. Schmidt, dz. cyt., s. 3.

³³ APB, sygn. 476/22 (wycinki prasowe).

³⁴ E. Schmidt, dz. cyt., s. 12-14. Dodatkowych wpłat na cele remontowe dokonało wielu członków towarzystwa.

³⁵ Tamże, s. 15; *Festmahl zur Feier der Eröffnung des Historischen Museum zu Bromberg, Bromberg 1890*; *Początki bydgoskiego muzealnictwa. 125. rocznica utworzenia „Muzeum Historycznego“ w Bydgoszczy. Katalog wystawy*, Bydgoszcz 2015, s. 1-2; M. Woźniak, dz. cyt., 321.

³⁶ *Wirtualna Wystawa „140 lat zbiorów Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy”* (projekt K. Kantorski), <https://www.youtube.com/watch?v=ffyg0HOdvjE> [dostęp: 6.06.2020].

skatalogowanych)³⁷. Kolekcję uzupełniał zbiór medali³⁸. G. Nehlipp, nauczyciel miejscowego gimnazjum opiekujący się zbiorem, przygotował jego pierwszy inwentarz, który ukazał się na łamach Roczników wydawanych przez towarzystwo³⁹.

Z chwilą powstania *Towarzystwo Historyczne* zainicjowało również gromadzenie książek, dokumentów, programów uroczystości i innych źródeł pisanych oraz ikonograficznych dokumentujących przeszłość Bydgoszczy i regionu⁴⁰. Kolejne egzemplarze pojawiały się w wyniku darowizn lub zakupów ze środków towarzystwa. Jednym z pierwszych darczyńców był współzałożyciel towarzystwa i członek zarządu Hermann Franke, który przekazał prywatny zbiór zawierający książki, dokumenty i zdjęcia, w większości dotyczące Bydgoszczy. Z końcem 1882 roku, a więc po nieco dwóch latach funkcjonowania towarzystwa, zbiory biblioteczne obejmowały: 24 obrazy i ryciny, 33 rozmaite dokumenty oraz 42 książki⁴¹. W kolejnym roku pozyskano 13 książek, 8 źródeł, 15 kart, 2 obrazy ilustrujące Bydgoszcz oraz 13 kart, na których zapisane były łacińskie modlitwy⁴². Przeciętnie rocznie biblioteka powiększała się o około 50 jednostek, wśród których znajdowały się książki, dokumenty, wydawnictwa, druki, ilustracje oraz monety.

Dokładny spis jednostek posiadanych przez bibliotekę *Towarzystwa Historycznego* sporządzony został przy okazji ukazania się pierwszego numeru *Rocznika Bydgoskiego Towarzystwa Historycznego dla Obwodu Nadnoteckiego* w 1886 roku⁴³. Zbiór liczył wówczas 345 dzieł zgromadzonych w IX działach. Były to głównie książki i czasopisma niemieckie wydane w II połowie XIX wieku, ale i kilka starszych pozycji szwedzkich, włoskich, angielskich, francuskich, a nawet polskich⁴⁴. Po powstaniu w 1902 roku Niemieckiego Towarzystwa Sztuki

³⁷ Wśród nich znajdowało się m.in. 7 monet rzymskich z II wieku n.e., pozostałe były to monety saskie, rosyjskie, francuskie, szwedzkie, niderlandzkie, niemieckie, polskie, ale i np. meksykańskie. Większość z nich pochodziła ze znalezisk w Bydgoszczy i okolicy, por.: *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 6; W. Garbaczewski, *Zbiór numizmatyczny Towarzystwa Historycznego Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoszczy” 2007, t. XXIX, s. 272.

³⁸ Tamże, s. 273.

³⁹ W numerze pierwszym rocznika (1886) ukazał się przewodnik po zbiorach *Towarzystwa Historycznego*. Wyłączona z niego była kolekcja medali, tej poświęcono drugą część przewodnika, która ukazała się w kolejnym roczniku (wyd. 1888).

⁴⁰ *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 6.

⁴¹ *Jahresbericht... 1880/1881*, s. 6.

⁴² *Jahresbericht... 1882/1883*, s. 2.

⁴³ E. Schmidt, *Verzeichniss der dem Historischen Vereins gehörigen Büchern, Karten und Handschriften*, „Jahrbuch des Bromberger Historischen Verein für den Netzedistrikt“, Bromberg 1886, s. 14-22.

⁴⁴ A. Chlewicka, *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów. Zarys dziejów*,

i Wiedzy biblioteki poszczególnych wydziałów weszły w skład powołanej przy nim biblioteki. W jej ramach funkcjonowała czytelnia, w której udostępniano czasopisma i księgozbiór podręczny. W 1903 roku, w wyniku porozumienia zawartego z władzami miejskimi, zbiory biblioteki Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy zaczęto przekazywać jako depozyt do nowo powstałej Biblioteki Miejskiej. Jako ostatnie, w 1910 roku trafiły tam regularnie powiększane zbiory wydziału historycznego⁴⁵.

Najczęstszą formą upowszechniania i popularyzowania wiedzy na temat dziejów miasta były odczyty i wykłady. Tradycję ich organizowania zapoczątkowano wraz z wstąpieniem w szeregi *Towarzystwa Historycznego* Ericha Schmidta⁴⁶. W zasadzie to on w pełni urzeczywistnił ten cel statutowy⁴⁷. Pierwszy wykład E. Schmidt wygłosił 28 października 1886 roku, po tym jak wybrany został do zarządu *Towarzystwa Historycznego*. Prelekcja dotyczyła bydgoskich ksiąg ławniczych znajdujących się w archiwum miejskim⁴⁸. Kolejne odczyty jego autorstwa dotyczyły m.in. takich tematów, jak: historia bydgoskiego garncarstwa, bydgoska sieć wodna w XVI wieku, prawne i gospodarcze warunki w Bydgoszczy w okresie przedrozbiorowym, prehistoryczne zabytki okręgu nadnoteckiego, relacje pomiędzy Bydgoszczą, Gdańskiem a Toruniem w okresie średniowiecza, czy po prostu źródła do dziejów Bydgoszczy. Nie brakowało i tematów niebydgoskich. Przykładem może być choćby prelekcja na temat archiwalnych skarbów Watykanu⁴⁹. Należy podkreślić, iż wykłady E. Schmidta poprzedzone były solidnymi kwerendami archiwalnymi i miały pokłosie w postaci publikacji, głównie na łamach roczników wydawanych przez Towarzystwo Historyczne, a w okresie

---

„Kronika Bydgoska” 2011, t. XXXIII, s. 55.

⁴⁵ Tamże, s. 56.

⁴⁶ Erich Schmidt był nauczycielem (także absolwentem) bydgoskiego Królewskiego Gimnazjum Fryderyka Wilhelma (1885-1911). Ukończył studia w zakresie historii, filologii klasycznej, orientalnej i niemieckiej oraz filozofii. Poza działalnością dydaktyczną prowadził badania nad dziejami Bydgoszczy, a w okresie późniejszym Prowincji Poznańskiej. W 1904 r. uzyskał tytuł profesora. W 1885 r. wstąpił w szeregi Towarzystwa Historycznego, stając się jednym z najaktywniejszych członków. W 1886 roku został wybrany do zarządu towarzystwa, szerzej: M. Romaniuk, *Erich Schmidt – historyk staropolskiej Bydgoszczy*, w: Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza, pod red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 245-247.

⁴⁷ Wprawdzie wcześniej organizowano wykłady, ale inicjatywy te miały raczej charakter sporadyczny.

⁴⁸ *Jahresbericht des Bromberger Historischen Verein für den Netzedistrikt für die Zeit 1885-1887*, „Jahrbuch des Bromberger Historischen Verein für den Netzedistrikt“, Bromberg 1888, s. 81-82.

⁴⁹ Przykładowe tematy wykładów podano w oparciu o analizę rocznych sprawozdań z lat 1886-1899.

późniejszym także na łamach wydawnictw poznańskich. Jak wskazuje tematyka wykładów i publikacji, szczególne (aczkolwiek nie jedyne) miejsce w tymże okresie w badaniach historycznych E. Schmidta zajmowała Bydgoszcz.

Począwszy od 1886 roku wykłady organizowano regularnie, zwykle było ich od 7 do 17 rocznie. W większości dotyczyły różnych zagadnień związanych z historią Bydgoszczy i okolic, ale od czasu do czasu podejmowano i inną tematykę, a E. Schmidt naturalnie nie był jedynym prelegentem. W roli tej występowali również inni członkowie towarzystwa (H. Franke W. Guttmann, G. Nehlipp, L. Ehrental, R. Wandelt, L. Boas, E. Hoffmann) lub zaproszeni goście. Warto nadmienić, że niejednokrotnie E. Schmidt jako przedstawiciel *Towarzystwa Historycznego* jeździł z wykładami do okolicznych miasteczek, np. do Szubina, Koronowa, Kirschgrund⁵⁰.

Wykłady i odczyty kierowane były w pierwszej kolejności do członków *Towarzystwa Historycznego* (później Wydziału Historycznego lub całego Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy). Z czasem jednak część wykładów miała formułę otwartą. Zwykle były one bezpłatne, ale zdarzało się, że od słuchaczy niebędących członkami *Towarzystwa Historycznego* pobierano niewielkie opłaty.

Towarzystwo Historyczne podjęło także kroki w kierunku prowadzenia działalności wydawniczej. Początkowo drukiem ukazywały się jedynie roczne sprawozdania z działalności towarzystwa (tzw. *Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg*). Pierwsze cztery druki stanowiły typowe sprawozdania merytoryczne i finansowe z działalności *Towarzystwa Historycznego*. Wydawanie rocznych sprawozdań drukiem i rozpowszechnianie ich wśród członków stanowiło dość powszechny w ówczesnych czasach proceder. Skrupulatnie opisywano nie tylko dokonania towarzystwa i nowe inicjatywy, ale i wyliczano nowe nabytki w kolekcji, czy też bibliotece. Stałym elementem była lista corocznych darczyńców i ofiarodawców towarzystwa.

W 1885 roku, po powstaniu Towarzystwa Historycznego w Poznaniu (*Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*) pojawił się pomysł wydawania wspólnego czasopisma. Ostatecznie wśród bydgoszczan zwyciężyła koncepcja utrzymania własnego periodyku w formie rocznika. W konsekwencji, w czerwcu 1886 roku ukazał się pierwszy numer (za lata 1885/1886) *Rocznika Bydgoskiego Towarzystwa Historycznego dla Obwodu Nadnoteckiego (Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt)*⁵¹. Warto zauważyć, że towa-

⁵⁰ Jahresberichte 1890-1899.

⁵¹ Vorwort, w: Jahrbuch des Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt, Bromberg 1886, s. 3.

rzystwo wówczas nie zmieniło jeszcze nazwy, aczkolwiek sam rocznik poniekąd już nawiązywał do nowej nazwy⁵², którą formalnie przyjęto dopiero w zmianach statutowych dokonanych w 1888 roku⁵³. Z założenia periodyk miał zawierać artykuły przedstawiające inicjatywy podejmowane przez towarzystwo, omawiające efekty prac poszczególnych jego członków oraz przybliżające historię miasta i regionu⁵⁴. Stałym elementem były finansowe oraz merytoryczne sprawozdania za dany rok oraz aktualna lista członków.

W inauguracyjnym numerze *Rocznika* liczącego niespełna 90 stron opublikowano 5 tekstów⁵⁵, z których dwa dotyczyły stanu posiadania towarzystwa. Georg Nehlipp opracował pierwszą część przewodnika po zbiorach *Towarzystwa Historycznego*⁵⁶, zaś E. Schmidt spis książek, ilustracji i rękopisów należących do towarzystwa⁵⁷. Wspomniany G. Nehlipp w numerze drugim *Roczników* opublikował przewodnik po kolekcji numizmatycznej⁵⁸.

W sumie ukazało się 10 numerów, ostatni w 1899 roku, na łamach których opublikowano kilkadziesiąt tekstów poświęconych historii, w tym większość historii Bydgoszczy i regionu. Roczniki drukowane były w bydgoskiej drukarni Grünauera (*Gruenauer'sche Buchdruckerei*). Sytuacja finansowa towarzystwa była na tyle dobra, iż jego członkowie otrzymywali egzemplarz bezpłatny bez konieczności wcześniejszego podnoszenia opłaty członkowskiej. Poza sprawozdaniami i artykułami na łamach roczników pojawiały się często niewielkie teksty określane jako komunikaty, które w swojej treści nawiązywały do historii, np. dotyczyły prób wyjaśnienia nazwy Fordon, okolicznościowych jubileuszy, czy ustnych przekazów na temat dziejów miasta i poszczególnych jego budowli.

Na przełomie 1886/1887 roku przedstawiciele poznańskiego *Towarzystwa Historycznego* podjęli ponownie rozmowy na temat zacieśnienia współpracy pomiędzy towarzystwami, zwłaszcza w kwestii wydawnictw naukowych⁵⁹. Wprawdzie rozmowy zakończyły się fiaskiem, jednak w sierpniu 1889 roku zawarto

⁵² W numerze tym, wydanym w roku 1886, zamieszczono także sprawozdanie za lata 1884/1885, przy czym sprawozdanie zatytułowane jest *Jahresbericht Historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1884/1885*.

⁵³ K. Grysińska-Jarmuła, *Towarzystwo Historyczne...*, s. 107.

⁵⁴ *Vorwort*, w: *Jahrbuch...* 1886, s. 3.

⁵⁵ Jeden z artykułów przygotowany przez Gustava Spiethoffa dotyczył m.in. krzewienia wiedzy o regionie i ożywienia świadomości historycznej jego mieszkańców.

⁵⁶ G. Nehlipp, *Führer durch die Sammlungen des historischen Vereins. Erster Theil*, w: *Jahrbuch...* 1886, s. 5-13.

⁵⁷ E. Schmidt, *Verzeichniss der dem historischen Verein gehörigen Bücher, Karten und Handschriften*, w: *Jahrbuch...* 1886, s. 14-22.

⁵⁸ Tenże, *Führer durch die Sammlungen des historischen Vereins. Münzen*, w: *Jahrbuch...* 1888, s. 5-23.

⁵⁹ E. Schmidt, dz. cyt., s. 11.

umowę, zgodnie z którą bydgoscy działacze mieli możliwość publikowania tekstów w periodyku wychodzącym w Poznaniu⁶⁰. Porozumienie nie było równoznaczne z rezygnacją z wydawania przez bydgoszczan własnych *Roczników*. Te, jak wspomniano, ukazywały się do 1899 roku. Jednak na mocy porozumienia z Poznaniakami roczne sprawozdania z aktywności bydgoskiego *Towarzystwa Historycznego* drukowano jednocześnie na łamach periodyków wydawanych w Poznaniu, czyli: „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”⁶¹, a w okresie późniejszym także „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”⁶². Ostatecznie bydgoszczanie nie zdołali oprzeć się naciskom i w kwestiach wydawniczych poszli na kolejny kompromis. Począwszy od 1900 roku zaprzestano publikowania własnego rocznika, przenosząc swoje publikacje do periodyku poznańskiego. Nie bez znaczenia były względy finansowe, zwłaszcza, że koszty wydawnictwa były jednymi z większych ponoszonych przez towarzystwo. Z drugiej strony był to pierwszy poważny krok postępującej centralizacji życia naukowego w całej Prowincji Poznańskiej.

Jednym z „najpłodniejszych” autorów był wspomniany E. Schmidt, który tylko w drugim numerze *Roczników* przygotował aż trzy teksty: dwa z nich dotyczyły historii XVII-wiecznej Bydgoszczy, trzeci to spis źródeł znajdujących się w archiwum miejskim w Bydgoszczy. Warto nadmienić, iż to na łamach *Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt zu Bromberg* E. Schmidt opublikował edycję źródłową jednego z najważniejszych dokumentów dotyczących Bydgoszczy, tj. dokumentu lokacyjnego miasta z 1346 roku. Kolejne teksty E. Schmidta dotyczyły m.in. garniarstwa bydgoskiego w latach 1466-1776, historii szpitala św. Ducha w Bydgoszczy (w okresie przedrozbiorowym), czy kwestii finansowych i gospodarczych miasta. E. Schmidt publikował nie tylko na łamach wydawanych w Bydgoszczy *Roczników*, ale i wspomnianych czasopism poznańskich, gdzie opublikował m.in. teksty poświęcone kronice bernardynów bydgoskich, historii piwa bydgoskiego, czy bydgoskiej mennicy⁶³. Z kolei w roku 1905 z okazji jubileuszu 25-lecia *Towarzystwa Historycznego* opracował jego

⁶⁰ Tamże, s. 12; *Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt über das Jahr 1899*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1900, nr 2, s. 30.

⁶¹ Czasopismo ukazywało się w latach 1885-1914. Początkowo jako „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen (1885-1899), następnie od 1900 r. jako „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, zugleich Zeitschrift des Historischen Vereins für den Netzedistrikt zu Bromberg”.

⁶² „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” ukazywało się w latach 1900-1923.

⁶³ K. Grysińska-Jarmuła, *Spuścizna historyczna Ericha Schmidta. Polsko-niemieckie dziedzictwo*, w: *Polskie obywatelstwo na emigracji*, pod red. S. Kowalska, D. Frątczak, Poznań-Kalisz 2016, s. 143-146; Wykaz najważniejszych publikacji E. Schmidta por.: M. Romaniuk, *Erich Schmidt – historyk staropolskiej Bydgoszczy...*, s. 248-249.

historię. Publikacja ukazała się zarówno jako odrębny druk, jak i jako jeden z tekstów zamieszczonych na łamach numeru specjalnego „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”⁶⁴. Wprawdzie E. Schmidt nie napisał monografii miasta, ale spod jego pióra w 1902 roku wyszła praca *Aus Brombergs Vorzeit. Die Burg Bydgoszcz – Bromberg* (Z przeszłości Bydgoszczy. Zamek Bydgoszcz – Bromberg) stanowiąca jedno z jego najlepszych dzieł, a zarazem istotnych opracowań dotyczących dziejów miasta, w której przedstawił jego historię z perspektywy zlokalizowanego w nim zamku.

W 1898 roku E. Schmidt przeniósł się z Bydgoszczy do Poznania. Nadal pozostał nauczycielem w bydgoskim gimnazjum⁶⁵, jednak uzyskanie w 1903 roku posady w nowo założonej Akademii Królewskiej w Poznaniu coraz bardziej wiązało go z tym miastem i nieuchronnie wpływało na zmianę profilu jego zainteresowań historycznych. O ile w tzw. okresie bydgoskim głównym przedmiotem jego zainteresowania były dzieje tegoż miasta, to po przeniesieniu się do Poznania poświęcił się głównie badaniom o charakterze demograficzno-społecznym, a jego prace wpisywały się w promowany przez władze państwowe kierunek ukazywania pozytywnych stron działalności Niemców w Poznańskim⁶⁶. Zaczął publikować na łamach „Aus dem Posener Lande”⁶⁷, ale nie porzucił całkowicie bydgoskich tematów, które pojawiały się również na łamach tegoż czasopisma⁶⁸. W tym też okresie przygotował m.in. historyczne opracowanie (wstęp) do publikacji na temat bydgoskiego przemysłu i rzemiosła⁶⁹.

Towarzystwo Historyczne wg głoszonych zasad starało się funkcjonować na uboczu działalności politycznej, a zwłaszcza polityki władz pruskich, które dążyły do uczynienia z kultury narzędzia do walki z polskością i udowodnienia niemieckości ziem wschodnich. Niestety, nie zawsze osiągnano zamierzone cele. W miarę jak powstawały kolejne instytucje, których celem była walka z polskością i wspieranie kultury niemieckiej, neutralność instytucji kulturalnych stawała się fikcją, zwłaszcza, że jak wspomniano, wielu członków towarzystwa rekrutowało się spośród pracowników administracji państwowej, a ta przecież była głównym narzędziem polityki władz. Niewątpliwie w tym też kontekście należy analizować choćby tekst E. Schmidta, który ukazał się w druku okolicznościowym z okazji

⁶⁴ Por. przypis 5, tamże wyjaśnienie.

⁶⁵ K. Grysińska-Jarmuła, *Spuścizna historyczna Ericha Schmidta...*, s. 140.

⁶⁶ Tamże, s. 1147; R. Kabaciński, *Wokół syntezy dziejów Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1980, t. V, s. 81.

⁶⁷ „Aus dem Posener Lande“ *Monatsblätter für Heimatkunde* pismo ukazujące się w Poznaniu w latach 1906-1915.

⁶⁸ M. Romaniuk, *Erich Schmidt...*, s. 249.

⁶⁹ E. Schmidt, *Historische Einleitung*, w: *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bromberg 1907, s. 1-20.

Dni Niemieckich odbywających się w Bydgoszczy od 16 do 19 sierpnia 1907 roku⁷⁰, czy pracę poświęconą historii społeczności niemieckiej w Poznańskim pod polskim panowaniem⁷¹. Warto jednak nadmienić, że publikacje te pochodzą już z I dekady XX wieku, kiedy z jednej strony mamy do czynienia z wyraźnym zaostrzeniem walki narodowej w Poznańskim, z drugiej zaś *Towarzystwo Historyczne* nie było już odrębną jednostką, a Wydziałem w ramach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy.

Warto nadmienić, iż *Towarzystwo Historyczne* o swoich inicjatywach i osiągnięciach regularnie informowało Bydgoszczan za pośrednictwem lokalnej prasy. Wykorzystywano ją także do popularyzowania wiedzy na temat historii miasta i okolic. Główną rolę w tym procesie odgrywał redaktor „Ostdeutsche Presse”⁷², Paul Hörner (Hoerner) regularnie publikujący, zwłaszcza w niedzielnych dodatkach wspomnianego dziennika. Systematycznie relacjonował prowadzone w okolicy z udziałem *Towarzystwa Historycznego* prace wykopaliskowe, wyliczał nowe nabytki w zbiorach towarzystwa, ponadto publikował eseje o tematyce historycznej⁷³. Paul Hörner niejednokrotnie występował w roli prelegenta, a teksty referatów ukazywały się we wspomnianym dodatku niedzielnym dziennika. Niejednokrotnie zachęcał do publikowania na łamach prowadzonej przez siebie gazety, oddając do dyspozycji specjalną kolumnę. Korzystał z tego m.in. Justus Rubehn, regionalny pisarz, będący kolejnym bydgoszczaninem „promującym” *Towarzystwo Historyczne* i historię miasta. Opublikował on m.in. teksty dotyczące biblioteki klasztoru bernardynów⁷⁴, omówił dokumentację źródłową przekazaną

⁷⁰ E. Schmidt, *Brombergs nationale Vergangenheit*, w: *Fest-Zeitung zur Hauptversammlung und zum Deutschen Tage in Bromberg am 16.-19. August 1907 herausgegeben von der Ostgruppe Bromberg*, Bromberg 1907, s. 5-8.

⁷¹ *Die Geschichte des Deutschtums im Lande Posen unter polnischen Herrschaft* (wyd. Poznań 1904) uchodzi za najważniejszą w dorobku naukowym E. Schmidta i to dzięki niej nie tylko uzyskał uznanie środowiska naukowego, ale i powiększył swój autorytet, więcej: K. Grysińska-Jarmuła, *Spuścizna historyczna Ericha Schmidta...*, s. 146-147.

⁷² „Ostdeutsche Presse” organ prasowy wychodzący od 1877 r., początkowo o charakterze narodowo-liberalnym, mocno podkreślający bezpartyjność. Dziennik uchodził za jedno z największych pism niemieckich na wschodzie. Z czasem coraz wyraźniej na łamach gazety pojawiała się wrogość wobec społeczności polskiej. W 1912 roku stała się oficjalnym organem prasowy, Hakaty, por.: E. Nowikiewicz, *Bydgoskie niemieckojęzyczne pisma periodyczne w latach 1815-1900*, „Kronika Bydgoska”, 1996, t. XVIII, s. 39-140; M. Jeleniewski, *Wielojęzyczna bydgoska prasa lokalna do 1939 roku*, w: *Bydgoszcz – miasto wielu kultur i narodowości*, pod red. K. Grysińska, W. Jastrzębski, A. Kotowski, Bydgoszcz 2009, s. 202.

⁷³ Teksty dotyczyły m.in. przywileju aptekarskiego Bydgoszczy, dziejów Fordonu (*Jahresbericht... 1882/1883*, s. 1), przywileju handlowego Bydgoszczy w XVI w., wojny szwedzko-polskiej. W roku 1883/1884 opublikował 10 esejów o tematyce historycznej (por.: *Jahresbericht... 1883/1884*, s. 10).

⁷⁴ *Die Bibliothek des ehemaligen Bernhardiner Klosters in Bromberg* „Ostdeutsche Presse”,

Towarzystwu Historycznemu przez hrabiego Latałskiego z Łabiszyna⁷⁵, czy zagadnienia związane z bydgoskimi procesami o czary, ratuszem miejskim, młynami nad Brdą, powstaniem Kanału Bydgoskiego⁷⁶.

W księdze jubileuszowej z okazji 25-lecia powstania Towarzystwa Historycznego stwierdzono wręcz, że za pośrednictwem Hoernera „prasa niejako pozostawała w służbie towarzystwa”. Niestety, śmierć J. Rubehna, a następnie P. Hörnera we wrześniu 1886 roku, były znacznym ciosem dla *Towarzystwa Historycznego*, nie znaleźli się bowiem ich kontynuatorzy. Można powiedzieć, że szczęśliwie dla towarzystwa w tym samym czasie wyraźnie uaktywnił się inny z jego członków, wspomniany prof. Erich Schmidt⁷⁷, a ciężar aktywności towarzystwa przeniósł się z działań popularyzacyjnych na wykłady i publikacje zamieszczane na łamach wyspecjalizowanych czasopism popularnonaukowych, a nie prasy codziennej.

Sposobem na upowszechnienie wiedzy o regionie, zwłaszcza wśród członków towarzystwa i ich rodzin, były wycieczki krajoznawcze. Regularnie organizowano je do miejsc, w których prowadzono prace wykopaliskowe⁷⁸. Inną formą były tzw. wycieczki krajoznawcze i poznawczo-instruktażowe, które odbywały się m.in. do Kruszewicy, w okolice jeziora Gopło i Pakości⁷⁹. Począwszy od lat 90. XIX wieku organizowano również tzw. *Sommerfesty*, w których licznie uczestniczyły małżonki członków towarzystwa. Impreza odbywała się raz w roku i poza aspektem poznawczym, miała oczywiście aspekt społeczny i towarzyski⁸⁰.

Towarzystwo Historyczne angażowało się w obronę zabytków, pomników, czy starych symboli miasta, jak np. wieża karmelitów na placu Teatralnym⁸¹. Niestety, bezskutecznie, bowiem ten symbol Bydgoszczy został zburzony w 1895 roku⁸².

Inicjowano powstawanie nowych budowli i miejsc upamiętnienia. W 1892 roku wykładem Christopha von Thiedemanna, poświęconym budowniczemu Kanału Bydgoskiego, i jak to wówczas określono, jednemu z kolonizatorów dystryktu

13.09.1883, nr 36; 29.09.1883, nr 38.

⁷⁵ *Jahresbericht...* 1882/1883, s. 1.

⁷⁶ E. Schmidt, *Geschichte der Historischen...*, s. 19-22.

⁷⁷ G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, 1994, t. XVI, s. 110.

⁷⁸ Tylko w roku 1882/1883 zorganizowano 3 wycieczki, których myślą przewodnią były obiekty fortyfikacyjne, por.: *Jahresbericht ...* 1882/1883, s. 2.

⁷⁹ E. Schmidt, *Geschichte der Historischen...*, s. 24.

⁸⁰ Tamże, s. 25-26. Miejscem spotkania były najczęściej przedmieścia Bydgoszczy lub najbliższa tzw. zielona okolica.

⁸¹ *Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für das Jahr 1895*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg zugleich als Festschrift der Stadt Bromberg zu Feier ihres 550-jähriges Bestehens“, Bromberg 1896, s. 70.

⁸² A. Licznarski, *Ostatni akt burzenia klasztoru karmelitów*, w: „Kalendarz Bydgoski”, 1973, s. 68.

nadnoteckiego – Franzowi Balthasarowi Schönberg von Brenkenhoff, zainicjowano dyskusję nad koniecznością uhonorowania tego człowieka pomnikiem⁸³. Sprawę dzięki wydatnemu zaangażowaniu członków *Towarzystwa Historycznego* sfinalizowano dwa lata później. 27 października 1894 roku dokonano uroczystego odsłonięcia 2,5-metrowego pomnika w formie popiersia. Postument zlokalizowano w tzw. alei lipowej, pomiędzy II a III służą po prawej stronie Kanału Bydgoskiego⁸⁴.

Z kolei w 1897 roku W. Guttmann wystąpił z inicjatywą upamiętnienia pisarza Th. G. von Hippela, autora odezwy cesarza Fryderyka Wilhelma III „An mein Volk”, wydanej w 1813 roku i wzywającej naród do walki z Napoleonem⁸⁵. Wspólnie z *Towarzystwem Upiększania Miasta* przystąpiono do organizacji komitetu budowy oraz zbiórki środków. Po trzech latach w miejscu, gdzie pochowany był T. Hippel, stanął okazały pomnik nagrobny składający się z obelisku z piaskowca z bocznymi płytami zwieńczonymi kolumnami. Całość okalało ogrodzenie z artystycznie kutego żelaza⁸⁶. Uroczyste poświęcenie i odsłonięcie pomnika odbyło się 18 października 1900 roku w obecności władz państwowych, miejskich, licznie zgromadzonych członków obydwu wspomnianych towarzystw oraz rodziny von Hippel⁸⁷.

Towarzystwo Historyczne włączyło się w przypadające w 1896 roku obchody 550. rocznicy nadania miastu praw miejskich. Członkowie aktywnie uczestniczyli w zaplanowanych w ramach obchodów uroczystościach i wydarzeniach⁸⁸, a E. Schmidt przygotował edycję źródłową dokumentu lokacyjnego miasta, którą opublikowano w roczniku towarzystwa w 1896 roku⁸⁹. Jednocześnie w tytule

⁸³ *Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für das Jahr 1892*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg für die Jahre 1892 und 1893“, Bromberg 1894, s. 77.

⁸⁴ *Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für das Jahr 1894*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg für das Jahr 1894“, Bromberg 1895, s. 55; M. Romaniuk, *Jeszcze o bydgoskich pomnikach z doby rozbiorów*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, 2003, nr 8, s. 47-48, R. Kuczma, *Zieleń w dawnej Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1995, s. 81.

⁸⁵ M. Romaniuk, *Hippel Theodor Gottlieb von*, w: *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, pod red. J. Kutta, Bydgoszcz 1994, s. 58-60.

⁸⁶ Tenże, *Jeszcze o bydgoskich pomnikach z doby rozbiorów*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, 2003, nr 8, s. 49-50.

⁸⁷ *Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen“ 1900, nr 12, s. 191.

⁸⁸ *Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft über das Jahr 1896*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg“, Bromberg 1897, s. 44.

⁸⁹ E. Schmidt, *Die Gründung der Stadt Bromberg*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg zugleich als Festschrift der Stadt Bromberg zu Feier ihres 550-jähriges Bestehens“, Bromberg 1896, s. 5-26.

rocznika wydanego w tymże roku wyraźnie zaznaczono, że jest to poniekąd wydanie specjalne połączone z obchodzonym przez miasto jubileuszem.

Towarzystwo Historyczne i jego członkowie starali się aktywnie uczestniczyć w życiu miasta i lokalnej społeczności. Z wielkim zapałem starano się realizować możliwie jak najlepiej wszystkie zakładane cele statutowe. Przedstawiony przegląd ich dokonań na wielu płaszczyznach z całą pewnością wskazuje, iż w przeciągu dwóch dekad samodzielnego funkcjonowania, na stałe wpisali się dzieje miasta. Pamiętać należy również, iż o prestiżu i znaczeniu towarzystw zawsze świadczą nie tylko ich dokonania i osiągnięcia, ale także fakt posiadania różnorodnych kontaktów, które mają na celu wymianę doświadczeń badawczych i podejmowanie wspólnych inicjatyw, a tych *Towarzystwu Historycznemu* nie brakowało⁹⁰.

Trzeba także pamiętać i o tym, że inicjatywy kulturalne Towarzystwa cieszyły się poparciem władz miasta, zwłaszcza w osobie nadburmistrza Alfreda Knoblocha podejmującego różne działania na rzecz podniesienia rangi Bydgoszczy (np. memoriał w sprawie powołania uniwersytetu).

Bibliografia

Źródła drukowane

Festmahl zur Feier der Eröffnung des Historischen Museum zu Bromberg, Bromberg 1890. Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für das Jahr 1892, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg für die Jahre 1892 und 1893“, Bromberg 1894, s. 77.

Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für das Jahr 1894, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg für das Jahr 1894“, Bromberg 1895, s. 55.

Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für das Jahr 1895, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg zugleich als Festschrift der Stadt Bromberg zu Feier ihres 550-jähriges Bestehens“, Bromberg 1896, s. 57.

Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft über das Jahr 1896, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg“, Bromberg 1897, s. 44.

Geschäftsbericht der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt über das Jahr 1899, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen“ 1900, nr 2, s. 30.

Jahresbericht des Bromberger Historischen Verein für den Netzedistrikt für die Zeit 1885-1887.

⁹⁰ U schyłku lat 80. XIX w., a więc zaledwie po 8 latach funkcjonowania, Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy jako instytucja było m. in. członkiem *Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsverein*, a także od 1886 r. berlińskiego *Towarzystwa Antropologicznego, Etnologicznego i Prehistorycznego*, por.: *Jahresbericht des Bromberger historischen Vereins für den Netzedistrikt, A. October 1885-1887*, „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt“, Bromberg 1888, s. 79.

Jahresbericht des Historischen Vereins zu Bromberg für die Jahre 1880 und 1881, Bromberg 1881.

Jahresberichte des Historischen Vereins zu Bromberg für das Jahr 1880-1884.

Mitglieder Verzeichnis des Bromberger Historischen Vereins (1888).

Nehlipp G., *Führer durch die Sammlungen des historischen Vereins. Erster Theil*, [w:] „Jahrbuch des Bromberger Historischen Verein für den Netzedistrikt“, Bromberg 1886, s. 5-13.

Satzungen für den Historischen Verein zu Bromberg, Bromberg 1880.

Schmidt E., *Die Gründung der Stadt Bromberg*, „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg zugleich als Festschrift der Stadt Bromberg zu Feier ihres 550-jähriges Bestehens“, Bromberg 1896, s. 5-26.

Schmidt E., *Brombergs nationale Vergangenheit*, [w:] *Fest-Zeitung zur Hauptversammlung und zum Deutschen Tage in Bromberg am 16.-19. August 1907* herausgegeben von der Ostgruppe Bromberg, Bromberg 1907, s. 5-8.

Schmidt E., *Die Geschichte des Deutschtums im Lande Posen unter polnischen Herrschaft*, Poznań 1904.

Schmidt E., *Führer durch die Sammlungen des historischen Vereins. Münzen*, [w:] „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt“, Bromberg 1888, s. 5-23.

Schmidt E., *Geschichte der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg während der ersten fünfundzwanzig Jahre 1880-1905*, Bromberg 1905.

Schmidt E., *Historische Einleitung*, [w:] *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bromberg 1907, s. 1-20.

Schmidt E., *Verzeichniss der dem historischen Verein gehörigen Bücher, Karten und Handschriften*, [w:] „Jahrbuch des Bromberger Historischen Verein für den Netzedistrikt“, Bromberg 1886, s. 14-22.

Schmidt E., *Geschichte der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg während der ersten fünfundzwanzig Jahre 1880-1905*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen. Festnummer gewidmet der Historischen Gessellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg zur Feier 25. Jahrestages ihrer Gründung“ 1905, nr 11, s. 171-200.

Literatura

Biegański Z., *Kształt terytorialno-administracyjny regionu kujawsko-pomorskiego w XIX i XX wieku*, [w:] *Związki Kujaw i Pomorza na przestrzeni wieków*, Prace Komisji Historii BTN, t. XVII, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2001, s. 41-56.

Chlewicka A., *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów. Zarys dziejów*, „Kronika Bydgoska” 2011, t. 33, s. 49-70.

Derkowska-Kostkowska B., *Miejsca rozbrzmiewające muzyką w Bydgoszcz na przełomie XIX i XX stulecia*, [w] *Materialne ślady kultury muzycznej na Pomorzu i Kujawach*, red. A. Kłaput-Wiśniewska, Bydgoszcz 2012, s. 227-262.

Garbaczewski W., *Zbiór numizmatyczny Towarzystwa Historycznego Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoszczy” 2007, t. 29, s. 269-280.

- Grysińska-Jarmuła K., *Spuścizna historyczna Ericha Schmidta. Polsko-niemieckie dziedzictwo*, [w:] *Polskie obywatelstwo na emigracji*, red. S. Kowalska, D. Frątczak, Poznań-Kalisz 2016, s. 139-152. Grysińska-Jarmuła K., *Towarzystwo Historyczne w Bydgoszczy (Historischer Verein zu Bromberg) w latach 1880-1888*, „Kronika Bydgoska” 2016, t. 37, s. 99-120.
- Grysińska-Jarmuła K., *XIX-wieczna Bydgoszcz i jej mieszkańcy jako organizatorzy wystaw przemysłowych*, [w:] *W kręgu dwóch kultur. Społeczeństwo polskich ziem zachodnich w XIX i XX stuleciu*, red. Sz. Wierzchosławski, A. Niewęglowska, T. Krzemiński, Toruń 2017, s. 119-140.
- Hojka Z., *Muzeum w Bydgoszczy 1923-2008. Dzieje i zbiory*, Bydgoszcz 2008.
- Jeleniewski M., *Wielojęzyczna bydgoska prasa lokalna do 1939 roku*, [w:] *Bydgoszcz – miasto wielu kultur i narodowości*, red. K. Grysińska, W. Jastrzębski, A. Kotowski, Bydgoszcz 2009, s. 199-215.
- Kabaciński R., *Wokół syntezy dziejów Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1980, t. 5, s. 77-93.
- Kuczma R., *Zieleń w dawnej Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1995.
- Licznernski A., *Ostatni akt burzenia klasztoru karmelitów*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 1973, s. 67-70.
- Nowikiewicz E., *Bydgoskie niemieckojęzyczne pisma periodyczne w latach 1815-1900*, „Kronika Bydgoska” 1996, t. 18, s. 39-140.
- Ohlhoff G., *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1994, t. 16, s. 109-112.
- Początki bydgoskiego muzealnictwa. 125. rocznica utworzenia „Muzeum Historycznego” w Bydgoszczy. Katalog wystawy*, Bydgoszcz 2015.
- Potemski Cz., *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 1963, t. 1, s. 6-24.
- Rasmus H., *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. 650 lat praw miejskich*, red. M. Grzegorz. Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 108-114.
- Romaniuk M., *Hippel Theodor Gottlieb von*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1994, s. 58-60.
- Romaniuk M., *Franke Herman August Robert*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1998, s. 48-50.
- Romaniuk M., *Jeszcze o bydgoskich pomnikach z doby rozbiorów*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, 2003, nr 8, s. 47-51.
- Romaniuk M., *Erich Schmidt-historyk staropolskiej Bydgoszczy*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007, s. 245-250.
- Woźniak M., *Początki bydgoskiego muzealnictwa*, [w:] *Opus Opificem Probat. Księga pamiątkowa dedykowana Jerzemu Litwinowi, dyrektorowi Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku*, red. R. Domżała, A. Dyrka, A. Ciemińska, Gdańska 2019, s. 315-322.
- Woźny J., *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Toruń 200.

NETOGRAFIA

Wirtualna Wystawa 140 lat zbiorów Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, <https://www.youtube.com/watch?v=ffyg0HOdvjE> [dostęp 6.06.2020].